

О.В. СОЛОВІЙОВ,
аспірант
(Львівський національний університет ім. Івана Франка)
(Науковий керівник професор П.М. Рабінович)

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РІШЕНЬ І УХВАЛ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ)

Ключові слова: Верховний Суд, Конвенція, Європейський суд, судова практика, дифамація.

Вступ. Важливим елементом національної імплементації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) виступає її безпосереднє застосування судами України при вирішенні справ. Важливість правозастосовчого елементу у механізмі національної імплементації обумовлюється не лише тим, що, як відзначає М. Антонович, реальний статус міжнародного права всередині країни обумовлюється бажанням національних судів застосувати міжнародні договори [1, 64], але й цілком конкретними вимогами закону. Так, ч. 1 ст. 9 Конституції України та ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» вказують на необхідність застосування Конвенції як частини національного законодавства і, що важливо, у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Процесуальне право (зокрема, ч. 1 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України, далі — ЦПК) також вимагає від суддів вирішувати справи на підставі не лише законів України, але й Конвенції, оскільки згоду на її обов'язковість надано Верховною Радою України. Поряд із цим, задля забезпечення міжнародного контролю за дотриманням Конвенції державами-учасницями

діє Європейський суд з прав людини (далі — Суд), юрисдикція якого поширюється на всі питання застосування і тлумачення Конвенції як акту міжнародного права (ч. 1 ст. 32 Конвенції). Україна — суб'єкт міжнародних відносин — визнала юрисдикцію і, відповідно, обов'язковість рішень Суду у справах щодо себе (п. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 і 11 до Конвенції»).

Постановка проблеми. У 2006 р. — із набранням чинності Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» — у законодавче поле нашої держави введено таке відносно-визначене поняття, як «практика Суду». Відповідно до ст. 17 цього Закону (далі — стаття 17 Закону) вітчизняні суди при вирішенні справ застосовують Конвенцію і практику Суду як джерело права. Слід відзначити, що саме по собі наділення судової практики нормативними властивостями не є винаходом вітчизняного законодавця. За переконливим висновком С. Шевчука, у країнах континентальної Європи простежується тенденція до визнання за певним, достатньо устале-

ним обсягом рішень судів — т.зв. «устале-ною судовою практикою» — нормотворчого ефекту, й Україна фактично слідує цій тенденції [6, 15]. Водночас наділення практики Суду якостями правового джерела висуває як практично значиме питання про визначення обсягу відповідного поняття і про характер застосування практики Суду українськими судами.

Виклад основних положень. Достатньо репрезентативними у контексті поставлених питань є рішення й ухвали Верховного Суду України (далі — ВСУ), винесені ним у справах за позовами про захист честі, гідності, ділової репутації та зареєстровані у Єдиному державному реєстрі судових рішень України у період 2006—2009 рр. [2]. Переглядаючи рішення і ухвали судів попередніх інстанцій, ВСУ досить часто застосовував ст. 10 Конвенції (свобода висловлювань) у поєднанні з правовими позиціями, сформульованими Судом. На їх прикладі ми спробуємо виявити, які ж саме рішення Суду і в якому обсязі належать до його усталеної практики з точки зору вищого українського суду і, відповідно, використовуються ВСУ як касаційною і повторно-касаційною інстанцією.

1. Слід відзначити, що найчастішими є випадки застосування ВСУ рішення Суду у справі «Українська прес-група проти України» та пов'язане із ним досить давнє рішення Суду «Лінгенс проти Австрії» [3]. Ці два рішення застосовувалися як джерело права на висловлювання оціночних суджень без обов'язку доведення їх правдивості (див., зокрема, рішення ВСУ від 4 липня 2007 р. у справі № 6-8152к05; від 12 вересня 2007 р. у справі № 6-3158св07; ухвали ВСУ від 17 грудня 2008 р. у справі № 6-21475св08; від 28 січня 2009 р. у справі № 6-16433св08 [2]). Звільнення від обов'язку доводити правдивість оціночних суджень у тексті ст. 10 Конвенції безпосередньо не закріплене, однак згідно з позицією Суду, викладеної у зазначених його рішеннях, доведення оцінки окремо від фактів неможливе в принципі, і тому

покладення національним судом подібного обов'язку на відповідачів у дифамаційних спорах вважається неприпустимим в умовах демократичного суспільства (рішення Суду у справах «Лінгенс проти Австрії» (п. 46); «Українська прес-група» (п. 66, 67)). Втім, не можна стверджувати, ніби обидва ці рішення утворюють певне самостійне джерело права, оскільки ще у 2003 р. набула чинності ст. 47¹ Закону України «Про інформацію», яка накладає заборону на притягнення до відповідальності за оціночні судження.

Окрім того, ВСУ інтерпретує ст. 10 Конвенції як таку, що обумовлює «значно ширші» межі допустимої критики народних депутатів (ухвала ВСУ від 27 вересня 2006 р. у справі № 6-8362к04 [2]). Така інтерпретація у своїй суті наслідуює правові позиції Суду, викладені у зазначених його рішеннях, у яких вказується на необхідність розширення меж допустимої критики політиків і прирівняних до них осіб.

2. Досить своєрідна тенденція простежується у розумінні ВСУ меж допустимої критики інших — окрім політиків і депутатів — публічних осіб (наприклад, співробітників правоохоронних органів). Так, рішенням від 26 листопада 2008 р. у справі № 6-15122св08 [2] ВСУ скасував рішення місцевого і ухвалу апеляційного судів і відмовив у задоволенні позову начальника УМВС України в Житомирській області (позивач) проти обласного осередку політичної партії (відповідач). Проаналізуємо це рішення більш докладно.

За обставинами справи прес-служба відповідача опублікувала у партійній газеті статтю, в якій звинуватила позивача у тому, що він методами тиску позбавляється досвідчених працівників, необгрунтовано «тасує» кадри, припускається «інших зловживань», про які нібито стало відомо відповідачу. На сторінках публікації відповідач оцінив дії позивача як такі, що «завдають шкоду авторитету міліції» і пообіцяв проінформувати про «свою думку» керівництво Міністерство внутрішніх справ

України. У місцевому суді відповідач не зміг довести правдивість фактів, на яких ґрунтувалася його оцінка дій позивача як шкідливих. У мотивації свого рішення ВСУ відзначив, що ст. 10 Конвенції і практика її застосування вказують на те, що, «за змістом цієї норми свобода слова, преси, як захисника інтересів громадськості, критика представників держави, висловлення своєї думки в процесі обговорення питань, що становлять громадський інтерес, є однією з найважливіших свобод людини». Окрім того, ВСУ також відзначив, що «право на недоторканість ділової репутації та честь і гідність публічної особи підлягають захисту лише у випадках, коли політичний, державний або громадський діяч доведе, що інформація поширена «з явним злим умислом», а не з метою доведення до громадськості тверджень про наміри і позицію політичних лідерів, інших публічних осіб та сформувавши про них свою думку...». ВСУ встановив, що дії відповідача якраз були направлені на доведення до широкого кола людей оцінки діяльності позивача як посадової особи.

Отже, зі змісту викладеного впливає, що з точки зору ВСУ ст. 10 Конвенції гарантує широкі межі для критики і, відповідно, обмежує право на захист від неї всіх представників держави або ж публічних осіб незалежно від міри їх участі у політиці. ВСУ обмежив право за захист від дифамації керівника правоохоронних органів, який виконує важливі функції з охорони громадського порядку. При цьому ВСУ послався на рішення Суду у справах «Нікула проти Фінляндії» та «Яновський проти Польщі», — однак не на автентичні тексти, а на їх відтворення у рішенні Конституційного Суду України від 10 квітня 2003 р. № 8рп/2003 (справа про поширення відомостей [5]; далі — КСУ). Відзначимо, однак, що для цілей розгляду зазначеної справи КСУ використав лише частину правової позиції Суду, згідно з якою межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інфор-

мації щодо звичайних громадян. Проте, далі, у цих же рішеннях Суд зазначав, що не можна стверджувати і те, ніби державні службовці повинні акцентувати настільки ж широкі межі критики, як політичні діячі. Окрім того, Суд наголосив, що держслужбовці мають бути захищені від втручання публіки в їхню діяльність для належного виконання своїх посадових обов'язків, звісно, з урахуванням свободи преси та можливості вільно обговорювати суспільно-значимі питання (рішення Суду у справах «Яновський» (п. 33) та «Нікула» (п. 48) [3]). Окрім того, поза увагою ВСУ залишилося рішення Суду у справі «Педерсен та Баадсгаард проти Данії» [3], що є набагато ближчим до обставин справи, яка розглядалася ВСУ. У цьому рішенні йшлося безпосередньо про право на захист від публічної критики начальника поліції з метою забезпечення належного виконання ним важливих функцій з керівництва охороною громадського порядку.

Отже, описана позиція ВСУ демонструє вибірковість і, певною мірою, консервативність у визначенні обсягу застосування практики Суду. ВСУ застосував лише частину правових позицій Суду — настільки, наскільки вони вже були використані у практиці КСУ.

3. Певні особливості простежуються у розумінні ВСУ допустимих меж свободи висловлювань під час політичних дискусій на місцевому рівні.

Нагадаємо, що з точки зору Суду свобода висловлювань в умовах демократичного суспільства набуває особливого значення, якщо предметом відповідних висловлювань є питання особливого суспільного інтересу, громадської уваги, політики. Це не звільняє журналістів та інших виразників суспільної думки від обов'язку добросовісно вивчати фактичне підґрунтя відповідних висловлювань навіть щодо тем політичного характеру, оскільки оціночні судження, що позбавлені будь-якого фактичного підґрунтя, можуть бути справді надмірними, упередженими (рішення Суду у справах «Обершлік проти

Австрії» (п. 59), «Фаєд проти Сполученого Королівства» (п. 75), «Де Хаєс Гізелел проти Бельгії» (п. 47), «Прагер та Обершлік порти Австрії» (п. 37) [3]). Однак залежно від обставин конкретної справи, насамперед, бурхливості (інтенсивності) відповідної дискусії, Судом визнається і право на певне перебільшення з боку авторів висловлювань — політиків, депутатів, журналістів (рішення Суду у справах «Мамер проти Франції» (п. 25), «Стііл та Моріс проти Сполученого Королівства», (п. 90) [3]). А у контексті публічної критики дій місцевої влади Суд розглядає як допустимі навіть ті судження, що взагалі не мають будь-якого чіткого фактичного підґрунтя (рішення Суду у справах «Ломбардо та інші проти Мальти» (п. 60), «Кіта проти Польщі» (п. 46) [3]).

Що ж стосується практики ВСУ, то, наприклад, у справі № 6-25419св07 [2] позиція його виявилася дещо іншою. Ухвалою від 11 червня 2008 р. ВСУ скасував рішення та ухвали судів попередніх інстанцій, якими повивачу — міському голові — відмовлялося у задоволенні дифамаційного позову проти відповідача — депутата міської ради. Предметом розгляду була негативна оцінка дій позивача у місті під час Помаранчевої революції 2004 р., висловлена відповідачем на сторінках місцевої газети. ВСУ із посиланням, зокрема, на ст. 10 Конвенції вказав на необхідність розрізняти факти й оціночні судження та визначати, які з фактів можуть вважатися встановленими. Суд також наголосив, що відповідач повинен був довести, чи поширені ним відомості про позивача відповідають дійсності. При цьому ВСУ не надав жодного значення статусу сторін у справі як місцевих політиків і обраних осіб, представників місцевої громади, а також суспільній значимості питань, пов'язаних із подіями Помаранчевої революції. А це могло б розглядатися як підстава для звільнення від відповідальності за оціночні судження, що не мають чіткого фактичного підґрунтя відповідно до прецедентного права, сформульованого Судом (зокрема

у його рішенні «Ломбардо та інші проти Мальти» [3]).

4. Вельми обмежувальне розуміння свободи вираження поглядів, гарантованої ст. 10 Конвенції, виявляється у практиці ВСУ в контексті питання про право політиків висловлювати перебільшену оцінку фактів під час активних політичних дебатів на місцевому рівні. Так, ухвалою від 13 серпня 2008 р. у справі № 6-23463св07 [2] ВСУ скасував рішення місцевого суду й ухвалу апеляційного суду про відмову у задоволенні дифамаційного позову. За обставинами справи, в ефірі місцевого телевізійного каналу під час передвиборних дебатів відповідач — кандидат у депутати до місцевої ради — висловив щодо свого опонента припущення про участь останнього в організації «просто злочинних угруповувань», про що «знають у нашому місті». Місцевий суд відмовив у задоволенні позову, вважаючи висловлювання відповідача оціночними судженнями. Апеляційний суд залишив рішення суду першої інстанції без змін, посилаючись, зокрема, на ст. 10 Конвенції у поєднанні з рішенням Суду у справі «Лінгенс проти Австрії» як на джерело права на дозволене перебільшення у висловлюваннях щодо політиків. Однак ВСУ із цими висновками не погодився. З його точки зору, відповідач повинен був довести, чи поширені ним відомості відповідають дійсності; ВСУ взагалі не виокремив право на висловлення перебільшених суджень (хоча це право формулюється Судом у його рішеннях у справах «Мамер проти Франції» та «Стііл та Моріс проти Сполученого Королівства» [3]), а відповідні політичні дебати були надзвичайно інтенсивними.

5. Підсумком сучасних тенденцій у розумінні ВСУ обсягу практики Суду при вирішенні дифамаційних спорів можна вважати постанову Пленуму ВСУ від 27 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [4]. У п. 19 цієї постанови зазначено,

що, вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, суди повинні визначати характер такої інформації та з'ясувати, чи є вона фактичним твердженням, чи оціночним судженням, а останнє не підлягає спростуванню та доведенню його правдивості. Адже саме цей підхід відповідає практиці Суду при тлумаченні ст. 10 Конвенції. Окрім того, у п. 21 зазначеної постанови ВСУ вказує на те, що межа допустимої критики як політичних діячів, так й інших публічних осіб є значно ширшою, ніж щодо окремої пересічної особи. Пленум ВСУ утримався від розгляду питання про диференціацію політиків і держслужбовців за ступенем дозволених їм критики.

Також Пленум ВСУ підкреслив, що якщо в «брутальній, принизливій чи непристойній формі» висловлено «суб'єктивну думку», то на відповідача може бути покладено обов'язок відшкодувати моральну шкоду (останній абзац п. 19 зазначеної постанови). Однак тут не вказано, чи поширюється це правило (і якщо так, то якою мірою), на висловлювання під час активних політичних дискусій щодо питань, які становлять значний суспільний інтерес. Не розглядається також питання й про можливість звільнення авторів від відповідальності за висловлювання перебільшених оцінок або ж оцінок, які взагалі не мають чіткого фактичного підґрунтя, зокрема під час критики місцевих органів державної влади.

У постанові Пленуму ВСУ нічого не говориться і про необхідність здійснення аналізу додержання балансу між свободою висловлювання і правом кожного (в тому числі політика та держслужбовця), на захист від дифамації з урахуванням таких критеріїв як міра фактичної обґрунтованості відповідних висловлювань, ступінь добросовісності, суспільна гострота тематики та її територіальні межі, хоча Суд вважає здійснення такого аналізу основною передумовою належного застосування ст. 10 Конвенції (див., зокрема, рішення щодо прийнятності у справі «Келлер проти Угорщини» [3]).

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що на сьогодні ВСУ застосовує лише обмежений обсяг правових положень Суду, сформульованих у зв'язку із розглядом справ про порушення свободи вираження, закріпленої у ст. 10 Конвенції. Зокрема, ВСУ неодноразово відзначав, що практика Суду обґрунтовує неприпустимість покладення на відповідачів у дифамаційних спорах обов'язку доводити правдивість оціночних суджень. Наступною правовою позицією, яка уособлює практику Суду з погляду ВСУ, є положення про більш широкі межі допустимої критики політиків, народних депутатів, представників держави у порівнянні з пересічними громадянами. Натомість з аналізу актів ВСУ випливає, що вищий український суд все ще не готовий (чи не вважає за необхідне) розглядати як джерела права значну кількість правоположень, вироблених Судом. Це стосується принаймні тих правових позицій, якими обґрунтовано право на більш високий рівень захисту державних службовців від негативної критики у порівнянні з політичними діячами, право висловлювати перебільшення під час активних політичних дискусій і такі судження, які взагалі не мають чіткого фактичного підґрунтя, під час критики представників місцевої влади.

Слід відзначити схильність ВСУ до застосування насамперед тих рішень Суду, які винесені у справах щодо України (наприклад, рішення Суду у справі «Українська прес-група»), а також рішень, посилення на які містяться безпосередньо у таких справах (рішення Суду у справі «Лінгенс» згадувалося Судом у зв'язку із обґрунтуванням його ж рішення у справі «Українська прес-група»). Окрім того, очевидний вплив на формування позицій ВСУ в частині застосування рішень Суду справляє практика КСУ. Так, вищий український суд застосовує правові позиції Суду у тій їх частині, в якій вони вже використовувалися у практиці суду конституційної юрисдикції та оминає інші рішення Суду, що є набагато ближчими до обставин справи. Це явище можна вважати своєрідною, так би мовити, «націоналізацією» практики Суду.

Список літератури:

1. Антонович М. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / М. Антонович. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 308 с.
2. Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
3. Офіційне зібрання рішень Європейського суду з прав людини «HUDOC» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0009700-96>
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 17. — Ст. 790.
6. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис... д-ра юрид. наук / С.В. Шевчук. — Харків, 2008. — 38 с.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена проблемі применения практики Европейского суда по правам человека при рассмотрении дел судами Украины с учетом ее признания в качестве источника права в Украине. Дана характеристика некоторых решений и определений Верховного Суда Украины за период 2006-2009 гг. Сформулированы выводы относительно особенностей восприятия практики Страсбургского суда Верховным Судом Украины.

SUMMARY

The present article is dedicated to the problem of application of the European Court's case-law in the practice of Ukrainian courts since its recognition as a source of domestic law. Certain decisions and rulings of the Supreme Court of Ukraine from 2006/2009 are analyzed and scrutinized. Certain specifics of understanding of the said case-law by the highest Ukrainian court are and summarized.

Рекомендовано кафедрою прав людини, міжнародного та європейського права

Подано 07.06.10